

20 let poté – rozšíření EU v roce 2004 a proces evropské integrace; zkušenosti a pohled na evropskou transformaci z perspektivy České republiky/střední Evropy.

*Alena Wagnerová
Jiří Šteg*

Cesta České republiky do Evropské unie započala s koncem studené války a nelze ji oddělit od geopolitických proměn konce dvacátého století a následné expanzi kapitálu do nových evropských teritorií. Konec studené války a bipolárního světa předznamenal proces tzv. perestrojky odstartované generálním tajemníkem sovětské komunistické strany Gorbačovem v roce 1985 a jehož cílem bylo odstranění nedostatků rigidního systému a zásadní změny v jeho fungování. Východiskem perestrojky bylo poznání, že socialismus sovětského typu se vyčerpal nejen ekonomicky, ale také geopoliticky, společensky a politicky. Stejně jako Pražské jaro byl tento proces doprovázen demokratizací a otevřeností všech kroků státu. Perestrojka odstartovala lavinu dramatických změn v celé oblasti tzv. východního bloku, zejména zemí Střední Evropy. Nedílnou součástí perestrojky byla intenzivní snaha o zastavení gigantických závodů ve zbrojení a omezení rizika jaderného konfliktu mezi SSSR a USA. V roce 1986 proběhla zásadní schůzka Gorbačova s prezidentem USA Reaganem, která změnila komunikaci mezi oběma vedoucími mocnostmi studené války a jejímž výsledkem byl podpis řady smluv o odzbrojení.

Důsledkem perestrojky bylo také zrušení vedoucí úlohy komunistických stran v zemích východního bloku. Demokratizační procesy v Sovětském Svazu i jeho satelitech vedly nakonec až k přeměně společenského uspořádání ve středoevropských zemích Východního bloku. S těmito událostmi byl spojen i konec Rady vzájemné hospodářské pomoci, supranacionálního hospodářského uskupení socialistických zemí a vojenského bloku Varšavské smlouvy, protiváhy NATO. Politické a hospodářské změny ve státech Střední Evropy poté probíhaly v podstatě odděleně a nekoordinovaně, byť jejich trajektorie byla velmi podobná. Vzniklé vakuum v mezinárodní spolupráci bylo rychleji vyplněno vstupem Polska, Maďarska a České republiky do NATO v roce 1999, zatímco jejich vstup do Evropské unie se odehrál až o pět let později. V důsledku těchto posunů se stalo bipolární rozdělení světa minulostí. Krátce bylo nahrazeno neúspěšnou snahou USA o hegemonii. Svět se však aktuálně posouvá směrem k multipolárnímu uspořádání, ve kterém poněkud klopotně hledá své místo i Evropská unie.

Letos tomu bude právě dvacet let, kdy se Česká republika 1. května 2004 stala členem EU. V tomtéž roce vstoupilo do EU celkem deset evropských států, což znamenalo dosud její největší rozšíření na 25 členů. Podíváme-li se na oněch nových deset pak osm z nich vedle ČR, Estonsko, Lotyšsko, Litva, Maďarsko, Polsko, Slovensko a Slovinsko, patřily donedávna k tak zvanému východnímu bloku. Když pak o tři roky později v roce 2007 do EU vstoupilo ještě Bulharsko a Rumunsko, znamenalo to po čtyřiceti letech konec poválečného rozdělení Evropy a studené války. EU tedy tvořilo celkem 27 států, z nichž ale právě oněch deset nových členů mělo zcela jinou historickou zkušenost než státy západní Evropy. Vedoucí

politickou silou tu v této východní části Evropy byly komunistické strany, více méně dirigované Sovětským svazem.

Také Československo se na konci druhé světové války a postupného rozdělování Evropy na konferencích v Jaltě a Postupimi stalo jednou ze zemí východního bloku. Politickou moc tu převratem v únoru 1948 získala komunistická strana a s ní stalinistický socialismus sovětského typu. Na rozdíl od ostatních zemí evropské části východního bloku měla komunistická strana v Československu již v prvních letech po válce značnou moc, jak ukázalo již její vítězství ve volbách v květnu 1946. Její důležitou část tvořili ale tehdy politicky nadšení mladí lidé, kteří se stali komunisty během války, a to spíše prostřednictvím socialistické literatury, než za okupace ilegální KSČ a víceméně si představovali poněkud jiný socialismus a komunismus, než který přinesl rok 1948. Určité uvolnění stalinistické diktatury zemím východního bloku přinesl tři roky po Stalinově smrti dvacátý sjezd komunistické strany Sovětského svazu v roce 1956, který Československu do jisté míry umožnil navázat na předstalinistickou tradici KSČ, která původně skončila už rokem 1928. Postupně se otevírající prostor pro hledání stalinismem ztraceného smyslu revoluce a socialismu s lidskou tváří vytvořením spojení socialismu a demokracie, vedl v šedesátých letech v Československu k neobyčejně tvořivým rokům jak v politice a ekonomii, tak v kultuře i marxistické filozofii, tak zvanému Pražskému jaru. Svého konce došlo Pražské jaro invazí vojsk Varšavské smlouvy 21. srpna 1968.

Co následovalo po tanky zničené naději, bylo schizofrenické, lidi psychicky lámající dvacetiletí normalizace. K tomu patřilo i masivní vylučování z KSČ a propouštění politicky nepohodlné části inteligence z univerzit, ČSAV i celé řady kulturně důležitých míst. Tato ve dvacátém století v historii Československa již třetí změna paradigmatu, znamenala hlubokou změnu s důsledky pro celou skupinu inteligence, která tradičně nesla společnost se svým sociálním a kulturním kapitálem. Za dané situace vytvořila nicméně značná část skupiny z odborné práce vyloučených opoziční občanské hnutí a Chartu 77, která se především důsledně zabývala hospodářským, politickým a kulturním stavem země. Období po Pražském jaru bylo dvacetiletým únavným a národ deformujícím přešlapováním na místě. Teprve rozpadem východního bloku v roce 1989 se čtyřicet let po únoru 1948 listopadem 1989 otevřela možnost návratu do demokratické Evropy probíhající s daleko větší rasancí a důsledky. V obou případech se tu měnil společenský systém: v první případě to byla změna poválečné víceméně demokratické třetí republiky v systém totalitní, ve druhém šlo o změnu státně socialistické formy industriální společnosti v kapitalismus nové neoliberální formy, o níž a jejích společenských důsledcích většina národa dosud nic nevěděla.

Naděje Pražského jara šedesátých let se svou koncepcí demokratického socialismu byla po dvaceti letech normalizace bohužel již zapomenutým odkazem. Do Evropy devadesátých let ji republika sebou už nepřinesla. Jestliže Václav Havel v tomto novém historickém období mluvil o návratu Československa do Evropy a myslel tím demokracii, pak neoliberálně orientovaný Václav Klaus o nutnosti Evropu dohnat. Paradigma, kterým se pro něho stal neoliberalismus současného kapitalismu pak uplatnil ve své politice proměny Československa devadesátých let. Klausovo dohánění Evropy znamenalo především neoliberální privatizaci důležitých částí české ekonomiky jak cizinci tak českými občany, z nichž se tím stali noví boháči zatímco co kuponová privatizace pro občany republiky více méně selhala. Šťastným obdobím pro Čechy devadesátá léta v žádném případě nebyla. 31.

prosince roku 1992 se také Československá republika rozdělila na republiku Českou a Slovenskou.

Tu nejradikálnější změnu paradigmatu ale československá společnost ironií osudu zažila právě po sametové revoluci roku 1989. Nastupující pravicové, neoliberalně orientované mocenské elity v čele s Václavem Klausem svým totálním antikomunismem radikálně odřízly a takřkajíc z dějin vyloučily posledních čtyřicet let existence státu. Paušálně odsoudily a zásadně odmítly vše, co se během této doby událo, jako kdyby před rokem 1989 v ujařmení ideologií neexistoval žádný žitý svět. Toto odmítnutí a takřka povinnost nadávat na komunisty se v české republice stalo závazným mainstreamem devadesátých let. Postihlo všechny oblasti života, nejen politiku a ekonomiku, ale i historiografii, umění a vědu. V neposlední řadě to také ulehčilo akceptování neoliberalní ideologie společností a dlouho brzdilo a dodnes do jisté míry brzdí skutečně kritické vyrovnávání se se státně socialistickým obdobím, především dvacetiletím normalizace.

V tomto období českých těžkostí s politikou a ekonomikou, se v roce 1992 tzv. Maastrichtskou dohodou proměnilo dosavadní Evropské společenství pro užší hospodářskou spolupráci v Evropě (ES) v Evropskou unii (EU) politicky, hospodářsky i právně sjednocené evropské společenství s parlamentem, radou a komisí. Také EU vznikala postupně, jak se po válce měnila Evropa s hlavním zájmem vytvořit situaci, v níž už nebude sporů a válek mezi jednotlivými zeměmi kontinentu. Stejně tak o tom, mimochodem už v patnáctém století, uvažoval a snažil se uskutečnit český král Jiří z Poděbrad, jehož mírové snahy zařadila v roce 1964 UNESCO mezi události celoevropského významu. Není náhodou, že jako začátek EU můžeme vidět snahu vyhnout se starému napětí, když bylo v roce 1951 vytvořeno Evropské společenství uhlí a oceli. Jeho hnacím motorem byla Francie a Německo, připojily se k němu ještě Itálie a země Beneluxu. Na základě této smlouvy vzniklo v roce 1958 Evropské hospodářské společenství, které se v roce 1993 proměnilo v EU. Upřímně řečeno, bez EU si dnes už Evropu nedovedeme představit. Je to jediná hospodářská a sociální, byť neoliberalní struktura na evropském kontinentu. A její velmi důležitou součástí jsou dnes právě menší pracovitě evropské státy, jimž jsou, jednoduše řečeno, bližší jejich občané než konzervativní politický formalismus, s jakým se v EU ještě stále setkáváme. Neoliberalismus totiž sebou přináší ztrátu sociálního a kulturního kapitálu, který je podstatný a základní pro existenci demokratické společnosti. A je hrubým omylem si myslet, že základem je kapitál peněžní. Jistě, jako každá instituce a my všichni její členové dělá i EU chyby. A proto ke dvacátému výročí našeho členství v EU je třeba říct i několik kritických slov. Je to totiž otázka kde a jak člověk žije a do jaké míry se ho osobně dotýkají politické změny. A v tomto smyslu nesmíme na tyto členy zapomínat a vidět všechno jen tak, jak to sami zažíváme. Blízkost a vzdálenost, jednota v různosti, Evropa pro nás zůstává přes veškerou kritiku a skepsi úkolem.

Pád existujícího režimu v Československu přinesl nástup nové generace politiků v čele s Václavem Havlem, kterého v roli hybatele ekonomických změn záhy doplnil Václav Klaus. Nově zrozený režim trpěl od samého počátku zřejmou dichotomií. Skupina politiků kolem prezidenta Havla, rekrutující se zejména z řad disentu a emigrace, se soustředila v duchu svých tradic na otázky demokratizace společnosti, lidských práv a co nejrychlejší zapojení státu do západního světa. Hlavním heslem této skupiny politiků byl „Návrat do Evropy“ ve

smyslu historickém a politickém. Vedle této skupiny mezitím pracoval Václav Klaus jako ministr financí a později premiér na zásadních ekonomických změnách, které vycházely z učení klasika liberalismu Friedricha Hayeka s prvky tehdy poměrně nové ekonomické ideologie – neoliberalismu. Václav Klaus byl reprezentantem nejtvrďšího volnotržního arogantního přístupu „laissez faire“, který ad absurdum zjednodušuje společnost na ekonomickou entitu, klade důraz na minimalizaci role státu redukovanou na vytváření optimálního rámce a podpory podnikání a nekompromisní aplikaci a ochranu tržních principů. Základními rysy Klausových reforem byla masivní privatizace včetně arogantní privatizace veřejných služeb, otevření ekonomiky zahraničnímu kapitálu prodej úspěšných a perspektivních firem a zapojení do mezinárodní dělby práce na základě nízké ceny pracovní síly, tedy nízkých mezd a platů. Tento proces byl doprovázen až ostentativním podceňováním dlouhodobých společenských potřeb a smysluplné práce na vytvoření dlouhodobě soudržné společnosti. Společenské a ekonomické posuny v období konce minulého století proměnily Českou republiku v zemi s deformovanou strukturou ekonomiky charakterizovanou zejména extrémně vysokým podílem zpracovatelského průmyslu, vysokým podílem zahraničního kapitálu, nízkým podílem finální produkce a nízkými mzdami. S odstupem času lze konstatovat, že to byla právě skupina Václava Klause a nikoliv Václava Havla, kdo zásadním způsobem ovlivnil Českou republiku jako stát, určil jeho dlouhodobou trajektorii a s důsledky jejich reforem se těžce potýkáme dodnes.

Již v roce 1990 zahájilo tehdejší Československo s Evropskými společenstvími práce na asociační dohodě a v roce 1996 podala vláda České republiky žádost o vstup do EU, ve kterou se Evropská společenství proměnila v roce 1993. Přestože neoliberální proměny české ekonomiky byly doprovázeny významným poklesem životní úrovně obyvatelstva a zhoršením funkcionality státu, přetrvávající občanský étos touhy po svobodě a demokracii vedl v roce 2003 v referendu o vstupu do EU k jednoznačné podpoře tohoto kroku s více než 77 % souhlasem.

V Česku byl vstup vnímán občany především jako definitivní odpoutání se od minulosti a do značné míry jako otevření nové historické etapy, etapy slibující překonání divokých devadesátých let a rovnoprávnou účast ve sjednocené Evropě. Rok 2004 byl ovšem zároveň rokem, ve kterém sama EU prožila zásadní vnitřní spor o své další směřování, resp. o rychlost a směr další integrace. Bez mála padesát let evropské integrace, která původně začala primárně jako ekonomický projekt, se mělo prohloubit další politickou integrací. Členskými zemím byla předložena ke schválení tzv. Smlouva o Ústavě pro Evropu. Ta byla odmítnuta referendy ve Francii a Holandsku a nevstoupila tedy v platnost. Již v této smlouvě se objevily principy budoucího vývoje EU směrem k netradičnímu mezinárodnímu uskupení, které pracuje částečně na základě mezinárodních smluv, částečně jako supranacionální stát a částečně jako průsečík zejména ekonomických zájmů velkých členských zemí a velkých nadnárodních korporací. Jejich definitivní potvrzení nastalo s přijetím tzv. Lisabonské smlouvy v roce koncem roku 2007. Ta do značné míry v revidovaném znění absorbovala principy ze zamítnuté Ústavy. Dávala EU poprvé právní subjektivitu a zároveň konzervovala její nepřehlednou strukturu, často kritizovanou pro tzv. demokratický deficit. Ten je charakterizován zejména extrémním posílením role exekutivních orgánů, zejména Evropské komise, Rady Evropské unie a výborů COREPER, které mají při přípravě všech opatření, kroků a právních aktů výraznou roli. Evropský parlament jako jediný volený orgán Unie zůstal

upozaděn. Vývoj zejména posledních několik let ukazují, že Unie právě vzhledem k chybné struktuře není schopna jako celek dostatečně obstát v globální soutěži s dalšími velkými hráči, ať už jsou to USA, Čína, Indie nebo Rusko. Potenciál Evropy jako vyspělého světadílu s jejími rozsáhlými humanistickými tradicemi, funkční demokracií a ekonomické velmoci se postupně v globální soutěži vytrácí, Evropa není schopna jej využít plně ve svůj prospěch.

Trajektorie vývoje v Česku i v zemích Střední Evropy od roku 1989 dosud se do značné míry odlišovaly. Zatímco Maďarsko a Polsko se vydaly cestou silného prosazování národního zájmu, Slovensko a zejména Česko usilovaly o co nejhladší spolupráci v rámci Unie hraničící často až s podřízeností. Samotný vstup do Unie umožnil další příliv zahraničního kapitálu, zejména středního a prohloubení závislosti ČR na unijním trhu. Ekonomická provázanost se státy Unie v oblasti obchodu přesahuje tři čtvrtiny obrátu a v oblasti pasivních investic dosahuje více než 80%. Ekonomika se přizpůsobila poměrům v Unii, což nabízí jistou stabilitu, ale nese s sebou i řadu rizik. Jsou to především rizika závislosti na vývoji konjunktury v Unii resp. v eurozóně a především v Německu a omezení diverzifikace a spolupráce s dynamicky se rozvíjejícími ekonomikami mimo Unii. Díky navázání ekonomiky na unijní státy a v důsledku dlouhodobé strategie nízkých mezd a otevřenosti zahraničním investicím aktuálně nadále zůstává zakonzervovaná struktura ekonomiky utvořená Klausem v devadesátých letech minulého století, která se v současné době stává brzdou dlouhodobě pozitivního vývoje státu a kterou politické reprezentace státu nedokáží proměnit.

Vstup do Unie byl prakticky posledním politickým krokem, ve kterém došlo k souladu vůle občanů a politické reprezentace. Po dvaceti letech ovšem můžeme pozorovat značné ochlazení pozitivních občanských postojů, které je stejným dílem důsledkem vnitropolitického vývoje jako změn ve fungování EU. Počáteční nadšení občanů prodělalo během 20 let členství několik zásadních zkoušek. První byla hospodářská krize roku 2008, ze které se stát ještě poměrně rychle vzpamatoval. Druhou zkouškou byla migrační krize roku 2015 a třetí globální covidová krize na počátku dvacátých let. Tyto zásadní vlivy a změny ve vnitropolitických poměrech vrátily do českého veřejného prostoru praxi nesmiřitelného boje s opozičním protivníkem a výrazné zhrubnutí až zprimitivnění politických soubojů, tak vzdálené původním představám o demokracii a vyspělém politickém prostředí. Ideály a představy spojené se vstupem do EU pod tlakem dopadů na životní úroveň a jistoty občanů upadly v zapomnění. Občané tak paradoxně nejpozitivněji hodnotí poměrně okrajovou výhodu Schengenského prostoru, ale kriticky hodnotí byrokratické aspekty činnosti EU. Ostatní výhody spočívající například v pozitivním saldu peněžních toků, dotací, jim zůstávají poměrně skryté, mimo jiné i proto, že dotace byly v ČR poměrně silně zneužívány, což ovšem není chyba EU. Za 20 let členství získala Česká republika z evropských zdrojů cca 2 biliony korun, přibližně čtvrtina byla alokována do zemědělství zbytek prostřednictvím různých programů strukturálních přeměn. Do rozpočtu EU odvedla cca 875 milionů korun, čistá příjmová pozice tedy činí cca 1,125 bilionu korun, tedy cca 60 % aktuálního ročního rozpočtu státu. Podle aktuálních výzkumů se považuje cca 40 % občanů za příznivce Unie a stejné procento se zařazuje mezi její odpůrce. Značnou vinu na tom nese aktuální kontroverzní vnitropolitická situace, ve které neoliberální vláda koalice SPOLU útočí pod modifikovanými hesly o rozpočtové zodpovědnosti na kohezi společnosti a její kritika je dáována do souvislosti i s EU. Situaci komplikují rovněž vnější vlivy – válka na Ukrajině, geopolitické posuny a samotný vnitřní vývoj Unie. Tento výsledek odráží i smíšené výsledky

činnosti Unie. Ta se za posledních 20 let proměnila v silně byrokratizované centrum, které na jedné straně intenzivně prosazuje volný trh téměř za každou cenu, jak jsme toho byli svědky u smluv TTIP a CETA, které byly jasným příkladem vlivu nadnárodních korporací na chod EU. Na druhé straně vytváří EU velmi často tlak na neorganické směřování její činnosti. Příkladem může být v zásadě žádoucí implementace principů ochrany životního prostředí prostřednictvím tzv. Green dealu, který považovaný nejen jeho odpůrci za příliš komplikovaný a příliš „úřednický“, je téměř ideologickým nástrojem, který nebere v potaz reálný stav ekonomiky a států.

Po dvaceti letech lze pouze konstatovat, že očekávání a naděje občanů ze vstupu do EU se ne zcela naplnily. Na tom nese do nemalé míry vnitropolitická situace a poměry. Mnohem více alarmující jsou však trendy v činnosti EU popsané výše. Unie je v současné době na rozcestí. Snižuje se její váha ve světě, ve své současné struktuře není schopna reagovat na aktuální globální výzvy a stále více a více, přes tak proponované principy demokracie a subsidiarity, se vzdaluje občanům Evropy, jejich reálným potřebám i jejich očekávání. Vznesené heslo „Jednota v různosti“ je erodováno. Nedojde-li k zásadním změnám ve fungování EU, bude její reálná síla v geopolitickém soupeření klesat a její úspěch v tomto soupeření se vzdalovat. Všechna pozitiva z její existence se budou oslabovat a to bude mít bezesporu vliv i na další vývoj České republiky. Jsme na tento vývoj připraveni?

This article is supported by Rosa Luxemburg Stiftung e.V., zastoupení v České republice. The publishers alone are responsible for the content provided; the positions presented in these texts do not necessarily represent the points of view of the foundation.

Vznik článku byl podpořen nadací Rosa Luxemburg Stiftung e.V., zastoupení v České republice. Za obsah je plně odpovědný vydavatel publikace; postoje prezentované v textu nemusí nutně představovat stanovisko nadace.